

NÉMETH DÁNIEL

RÉGI MAGYAR HOLT VIZEK NEVEI

Gondolatok a Tihanyi alapítólevél huluoodi szórványáról

ABSZTRAKT: Tanulmányomban a Tihanyi apátság alapítólevelének *huluoodi* szórványának korábbi megfejtési kísérleteit mutatom be és saját értelmezési megoldást is nyújtok. E szóalak nem íráshiba eredménye, mert rövid szakaszon belül kétszer azonos alakban fordul elő. A helyesírás-történet és a hangtörténet segítséget nyújthat egyes nehezen értelmezhető szórványoknál. Kitérek ritkább hangjelölési megoldásokra, melyektől a szórvány megfejtését remélem.

A szövegkörnyezet alapján egy holt vízről vagy hullámveréses, vízmosásos területről lehet szó. Megvizsgálom annak lehetőségét, hogy a *hal* igének képzett származéka-e (az etimológiai kapcsolathoz l. még *halavány*, *holtág*). Párhuzamként a korai nyelvelmékek alaktani és fonológiai felépítésben hasonló szóalakjait is felidézem. Érvelésemben a középkori oklevelek más feltöltődő, holt vizeinek neveire is kitekintek. Az egyértelműen kijelenteni hangtani okok miatt nem lehet, hogy a *hal* igéhez tartozó lehetne a *huluoodi*. A Duna egyik holtágának 1395>1399-ből való *Megehullow*, *Megehullo* nevű helyének párhuzama alapján valószínűbb, hogy a *hull* ige *hulló* származéka.

KULCSSZAVAK: Tihanyi alapítólevél, nyelvelmékelemzés, helynév, földrajzi köznév, morfológia, etimológia

Bevezetés

Tanulmányomban a tihanyi apátság alapítólevelének (röviden TA.) *huluoodi* szórványával kapcsolatos eddigi értelmezéseket mutatom be, és ezeket értékelve próbálok új megfigyelési lehetőségeket keresni. A szórvány elemzése közben kitérek a TA. hangjelölési rendszerére és a szórvány szövegkörnyezetére. A jelentés meghatározásában segíthet, ha az oklevél hangjelölési tendenciáit összevetjük a lehetséges hangalak, a szövegkörnyezet, valamint a név által jelölt földrajzi viszonyok leírásával. Az adat morfológiai felépítését, a lehetséges tö szemantikai kapcsolatait és a névadási motivációt, a vélt alapszó lehetséges további előfordulásait is megvizsgálom. Eközben megpróbálom kizárni a kevésbé valószínű értelmezéseket.

Az egyszerű, általános etimológia (a nyelvtani belső rendszertörténet, hangjelölés-helyesírás, etimon kérdése) újabban kiegészül a helynév-rekonstrukció igényével (Tóth 2019, 21–22.). Az elmúlt másfél évtizedben számos tanulmány és több kötet is – a teljesség igénye nélkül: Zelliger 2005, Hoffmann 2010, Szentgyörgyi 2010 és 2014 – megjelent az alapítólevélről, amelyek kellő mélységben tárgyalják az oklevél körüli kérdéseket, így a szófejtésben elsődlegesen az említett munkákra támaszkodtam.

Az említett munkák a hangjelölési kérdéseket csak az egyes szórványok kapcsán érintik, a nyelvemlék hangjelölési tendenciáit belső összefüggéseikben és rendszereikben nem vizsgálják. Az utolsó tanulmányt, mely teljességre törekedve vizsgálta a TA. hangjelölési rendszerét, Bárczi Géza írta 1944-ben. A TA. magyar szórványainak hangjelölése bizonyos esetekben nem egységes, több hang jelölésében is váltakozó megoldásokat figyelhetünk meg. Az elemzés tárgyának választott *huluoodi* esetében a TA.-ban egyébként is használt, néhány kevesebb példával adathozható, de felismerhető hangjelölési szabályszerűség, illetve néhány korai változási folyamat többfelé ágazó eredményének együttes jelenléte okozhatja a megfigyelési nehézséget. Ezeket a jelenségeket áttekintve megállapíthatunk erősebb és gyengébb tendenciákat.

E jelenség könnyen érthető, hiszen a nagy területet lefedő névanyag mögött több adatközlő nyelvi különbségeivel kell számolnunk. Ezt tovább bonyo-

lítja a latin nyelvű oklevél megfogalmazása, amely során bizonyos részek latin anyagán is érződik az anyanyelv hatása (Szentgyörgyi 2014, 94–96.). A nyelvi különbség nemcsak magyar–magyar, magyar–latin viszonylatban figyelhető meg, hanem a latin–latin viszonyt tekintve is tapasztalunk stiláris és nyelvi eltéréseket a „keretszöveg” és a birtokadományokat felsoroló rész között. Ez utóbbi megfogalmazója valószínűleg magyar anyanyelvű lehetett, így még a korábban magyar nyelven gyűjtött adatokon is változtathatott saját nyelvjárása szerint (habár az oklevelek esetében törekedtek a pontosságra), végül az általa létrehozott fogalmazványt letisztázó scriptor is nyomot hagyhatott a szórványokon (Szentgyörgyi 2014, 97–105.). Az adatokat némiképp megváltoztató jelenségek közé sorolhatjuk azt a tényt, hogy az írott nyelvi elemek a helyesírás konzervatív volta miatt nem követik le rögtön a beszélt nyelv változásait, csak némi késéssel. Vagyis a szórványok több nyelvváltozat jelenségeit tükröztetik.

A szórvány szövegkörnyezete és a helynév lokalizációja

Az alapítólevél szövege így írja le a területet: „Körös-körül a tó van, továbbá egy sánc, ezt még a régiek alakították ki, és építették saját kezük munkájával; mindaz, amit ezek közrefognak: a halászhelyek és a nádasok ide tartoznak. Ugyanezen a tavon van egy **petra** nevű hely, mely a többihez hasonlóan ide tartozik. Tudja meg azt is mindenki, hogy mindaz, ami ezen a szigeten található: cserjések, kaszáló és minden egyéb – a szőlőkön kívül – ide tartozik. A királyi rétek pedig, melyek ehhez a szigethez legközelebb fekvő falu mellett terülnek el,¹ szintén ehhez az egyházhhoz tartoznak. Egy rév is van ugyanezen a tavon, mely hasonlóképpen ide tartozik. A fent említett tóból kifolyó **fuk** nevű kis patakon pedig van egy hely, ahol az emberek át tudnak kelni, olykor csak

1 Szentgyörgyi lábjegyzete: „A pontatlan egyeztetés miatt a mondatrészlet a következőképpen is értelmezhető: »melyek az ezen a szigeten fekvő legközelebbi település mellett terülnek el«, ahogyan a 1211-es Tihanyi összeírásban is szerepel.”

a hídon, de gyakran a gázlón keresztül is, ez a hely is ide tartozik. Egészében hozzá tartozik egy másik, ugyanezen tónál kezdődő **huluoodi** nevű terület is, továbbá mindaz, ami ettől a **huluoodi**-tól a kis hegyig, majd innen **turku** taváig található, mely tónak egyik fele a népet, a másik fele viszont az egyházat illeti. Ez a terület tovább a **zakadat**-ig, majd a nagy útig, innen az **aruk** szögig, [...]” (Szentgyörgyi 2014, 67–68.).

A környező helynevek alapján ennyi sejthető egykori helyzetéről: egyik határpontja a *huluoodi* szomszédságában lévő Töreki-pusztá (Szentgyörgyi 2012, 19.), az oklevélben *turku tava* – ma is létezik *Töreki-halastavak* néven (Hoffmann 2010, 70.). Szintén a *huluoodi* közelében található a *zakadat* ’szakadat’ nevű szórvány, mely egyúttal a *culun* tó egyik határpontja is, e terület kifejezetten mocsaras lehetett, ahol itt-ott egy-egy domb emelkedett ki (Hoffmann 2010, 65–66.). A *huluoodi* szórvány lokalizációját az nehezíti meg, hogy a későbbi forrásokban e név nem fordul elő, az oklevél szerint közvetlenül a Balaton mellett fekszik.

1. kép. Töreki-pusztá az 1819–1869 között készült Második katonai felmérésben

E szórványt korábban Bárczi a *hull* ige 'hulladék, omladék', 'málló, hulló valami' jelentésű, a talajviszonyra vonatkoztatható származékának vélte. Pais Dezső a *halad* igéből képzett 'haladó, folyó' értelmű, vízrajzra utaló szónak tartotta. Bárczi a *hull* igéből való magyarázatában az 1171-es *volóód*, valamint a Váradi Regestrum (1208–35/1550) *Numuolohod*² személynévi adatának morfológiai felépítését hozta párhuzamba. A *huluoodi* alak második *u*-ját *-v*-elemként visszaható igeképzőnek tekinti (Bárczi 1951, 15–16.). Hoffmann István inkább Bárczi felvetése nyomán (*Hollád* hn. 1496: *Holladthykos*) a *holló* szót látja alapszavának: a madárnév és a *-d* képző (*Füred* < *fürj* + *d*, *Ölyved*, *Sasad*, *Tyukod*, *Varjad*) alkotja a helynevet, és a Hollád településsel való azonosíthatóságot említi (Bárczi 1951, 15–17.; Hoffmann 2010, 60–64.).

Hoffmann szerint efféle vízrajzi szó nem létezett a régiségben sem és ma sincs rá adat, sőt etimológiailag nem tűnik a két ige (*hull* és *halad*) összekapcsolhatónak (Hoffmann 2010, 61.). Az OklSz.-ban és a *Magyar földrajzi köznevek tárában* (Bába–Nemes 2014) valóban nem találni sem *hull*, sem pedig *halad* igéből létrejött neveket, közsői elemeket. Csakhogy bizonyos tájakon van a *hulla* szónak összege-reblyézetlen tarló, a *hulló* szónak 'betakarítás közben szétszóródott és összegereblyézett gabona, széna', 'hulladék, maradék' és 'levelétől megfosztott száraz kukoricaszár' jelentése is (ÚMTsz. 2: 1024–1025.). Ezért annyi mondható, hogy földrajzi köznévi használata nem zárható ki, legfeljebb vízrajzi névként nem fordul elő, mert e jelentései nem vonatkoztathatók az oklevél által leírt földrajzi környezetre.

A huluoodi feltehető hangalakja és a hangjelölés

A szöveg felől haladva megállapíthatjuk, hogy a TA. *huluoodi*, *holmodi*, *fotudi*, *opoudi*, *lopdí* adataiban a *-d* helynévképző (Bényei 2015, 53–70.) *-di* változatát lájuk. Ez még a veláris hangrendű szavak végén is megtalálható. Noha az okle-

2 Számolni lehet és kell is azzal, hogy a két magánhangzó közti *h* esetleg ebben az alakban írásban jelölt hiátustöltő (l. Bárczi 1944, 324.).

vélben mély hangrendű szavak végén *-u* véghangzó figyelhető meg (pl. *zilu*), a képző nem mutatja a **-du* változatot. Ennek a *-di* képzőnek lehet alakváltozata a *-ti* a (**cuesdi* >) *cuesti* és (**segisdi* >) *segisti* adatokban.

A *huluoodi* szórvány a *-di* helynévképző miatt magyar helynévnek tekinthető. A *huluoodi* szórványban mindkét *u* hangértéke kérdéses. Hoffmann szerint az *uo* betűkapcsolat *ou* helyett íráshiba is lehet, egy **huloßodi*-féle eredeti alakot tesz fel, és ebben nem látja saját értelmezésének akadályát (Hoffmann 2010, 63–64.). Juhász Dezső érvelésében viszont ezt gyengítő körülménynek tekinti (Juhász 2008, 171.). Ebben támogatom, sőt tovább erősítem: rövid távolságon belül kétszer is ugyanolyan írásmóddal, javítási szándék nélkül jegyezte le a scriptor, tehát aligha lehet tévesztés.

Az *oo* betűpár között a magánhangzóközi helyzetből adódóan eltűnt *-γ*- folyamatos melléknévképző létét teszi fel hagyományosan a kutatás, már Bárczi is felhozta párhuzamnak a *volóód*³ és a *Numuolohod* személynévet (Hoffmann *Volóód*-ként idézi, 2010, 61.; Bárczi 1951, 15.; A. Jászó 1991, 323.). Hoffmann ezt kétségesnek tartja: a kérdéses magánhangzó és a feltételezett képző véghangzója közül a képző eltűnése nem eredményezheti azt a funkciót, amelyet kifejezne. De elismeri, hogy vannak hasonló esetek, amikor az alapítólevélben az etimologikusan is feltehető *γ* hiányzik (*azaa*, *mezee*, *fee*). „Csakhogy a hasonlóság egyúttal nem jelent feltétlenül azonosságot is”. A *mezee* és *azaa* esetében azt feltételezi, hogy ezek elhomályosult képzések lehettek a XI. század közepén, ekkor már a beszélők nem azonosíthatták a *-γ* képzőt e szavakban (Hoffmann 2010, 62.).

Hoffmann véleményével szemben említhetjük, hogy a hangjelölés nincs okvetlenül tekintettel a funkcióra (ezt csak majd a szóelemző írásmód erősödésével várhatjuk), azaz egy adott írott betűsor a hangalakot tükrözteti – úgy, ahogy a scriptor érzékeli vagy nyelvi tudatosságának tükrében lejegyezni képes. Esetünkben azonban pl. az *azaa* (ahol az utolsó *a* betű az *-á* harmadik személyű birtokos személyjelet jelölheti) és *azah* alakok esetében 2-3 különböző alakkal

3 Az adatban az *óó* jelölésmód mögött hangjelölés-történeti és kronológiai okokból nem állhat ejtésbeli időtartam tudatos tükröztetése, l. még Hoffmann jegyzetét, aki az ÁSztnt.-ből idézi: *Valood* (Hoffmann 2001, 61.).

is számolhatunk: [ászá], [ászáu] és [ászây] ~ [ászâβ] (vö. Bárczi 1944, 324.). Másrészről az *Opoudi* és *ohut* alakok jelölésében az *ou* lehet valódi diftongus, az *oh-* még tartalmazhatja a spiránst is, de az *â* okozta írásban jelölt eltolódás tanúi is lehetnek: [au] vagy [ou].

Az elhomályosult korai képzés felvetése és a képző látszólagos hiánya nem válaszolja meg, hogy akkor miért viselkednek mégis azonosan az efféle végzések; másképp fogalmazva: a TA. scriptora az efféle alakokat hasonlóan írja, amelyek a használt hangjelölési tendenciák révén többé-kevésbé egyértelmű csoportokba rendezhetők. Ennek oka az analógia lehet, akár áttetsző, akár már elhomályosult képzésről legyen szó, a szavak azonos végződése bizonyos típusba sorolta a beszélők tudatában e szavakat. A hangjelölés pedig elfedhet vagy felerősíthet bizonyos jelenségeket.

Még egy értelmezési lehetőség

Kézenfekvőnek tűnhet a *huluoodi* szórványban a *hal* (ma már inkább igekö-tővel: *meghal*) igető származékát keresni, amely gyakran jelöl feltöltődő vizeket: a *holt* '(elzáródás miatt) megállott vízű, megrekedt <folyóág>'⁷ (TESz. 2: 135–136.) vagy a *halovány* ~ *halvány* 'holt folyóág | (holt vízmederben keletkezett) mocsár' (TESz. 2: 38–39.) ~ *halavány* 'folyó holtága' (ÚMTsz. 2: 829.). A *hal* ige és a *halvány* névszó összekapcsolhatóságát már a CzF.-ben is olvashatjuk, utóbbinak 'haló' vagy 'halott színű' jelentést adják meg. Figyelmet érdemel az itt közölt székely 'elázott szántó' jelentés is (CzF. 2: 1338.). Szemantikailag a 'halódó víz' vagy a 'vizenyős földrész' jelentés is megfeleltethető az alapítólevél szövege által leírt mocsaras terület földrajzi adottságainak, így a szórvány *haló* 'halódó, haldokló, sőt melléknévi igenevek idővonatkozásai miatt (l. E. Abaffy 1991, 108.) akár még 'halott' értelmezés is lehetséges, amelyhez *-di* helynévképző járult. Talán a végleges feltöltődés miatt nem maradt fenn e névalak, emiatt lehetetlen mai helynévvel való azonosítása.

A *huluoodi* szórvány alaktani viselkedése a korai ómagyar kori morfo-fonológiai felépítése kapcsán több kérdést is felvet. A *-d* képző végén még a már eltűnőben lévő véghangzót látjuk. Az abszolút szóvéghangzók elnémulásával

párhuzamosan zajlott a tövek és egyéb köztes toldalékok véghangzóinak a toldalékokhoz vonódása, vagyis az előhangzók kialakulása. Ennek következtében a *d* előtti második *o* már inkább előhang. Ez a jelenség pedig éppen kompenzálni tudja a sorvadó vagy eltűnő, de grammatikai funkcióval bíró elemek eltűnését (ami új tőtípusok kialakulásával is járt), ezáltal az általuk kifejezett többletjelentés nem olvad bele a magánhangzóba és nem jön létre „lappangó teljes tő”. Ezt mutathatja a 200 évvel későbbi *Numuolohod* alak is, ahol a *-d* képző véghangzója már elnémult, de a két toldalék (*-y* és *-d*) már kialakította a saját előhangzóját.

A két *o* között egy jelöletlen folyamatos melléknévi igenévképzőt: **-y* (de akár váltakozhat **-β*-val is, Zelliger 1991, 46.) lehet feltételezni, amely a TA. gyakoribb hangjelölési tendenciájával **huluohodi* alakban lenne várható. A *huluoodi oo*-ja beillene az *azaa* [aszáa ~ aszâyá] ~ *azaha* [aszayá], *fehe* [feyé] ~ *fee* [feé ~ feyé] ~ *feu* [feü] vagy [fëü] sorba *-oyodi* vagy *-oβodi* alakban. Ezúttal egy szintén nem példanélküli, de gyengébb hangjelölési tendencia érvényesült.

A hangjelölés sem segít a magánhangzó zártsági fokának eldöntésében, az *á* fonéma *a*-val való jelölése miatti eltolódás következtében ugyanis az *o* egyaránt jelölhet *a*-t (l. a TA. *nogu* 'nagy'), az *u o*-t (*humuk* 'homok'). Így a *huluoodi* alakban is feltehető a [χuluoyodi] vagy [χuluoβodi] forma.

A véghangzó alapvető zártsági foka az eltűnő félhangzó záróhatása miatt szavanként vagy toldalékonként eltérő is lehetett. Véleményem szerint néhány toldalék, akár nyelvjárási kötöttséggel és belső nyelvi keveredéssel, már akkor elkezdhetett előhangzóval mutatkozni, mikor még a töveknek is volt véghangzójuk. A Halotti beszédben (röviden HB.) is találunk olyan szavakat, melyek tövén a véghangzó és azon a hiátustöltővel (*kinzotviatwl*) vagy anélkül (*mundoa*) kapcsolt toldalék is megfigyelhető. Ennek szerepe lehetett abban, hogy a *γ*-ból és *β*-ból létrejövő diftongusok többirányú fejlődést mutatnak és többféle tőtípust is kialakítottak a szerteágazó nyelvi változások a véghangzó zártságának és a képző hasadt megfelelőjének nyelvjárási ingadozásával (E. Abaffy 1991, 108.). Olykor esetleg a későbbi zártabb alakok a már korábban létrejött toldalékolt formák előtti alacsonyabb nyelvállásfokú változataira való besugárzással (Sárosi 1991, 217.) is létrejöhetnek efféle alakok.

A véghangzók az ómagyar kor elején alsó vagy középső nyelvállásúak lehettek, de vannak tövek, amelyek alsó (*tilalom*), középső (*tilos*) és felső (*tiluvt*)

nyelvállást is mutatnak bizonyos toldalékok előtt (Sárosi 1991, 216–217.). E tőből (vö. EWUng. 1257.) alakult a Fejér megyei 1217: *Tolooy* (Gy. 2: 410.) [to- β aj] helynév személynévi előzményből, illetve ennek köznévi megfelelője is mutathatja a képző előtt a véghangzóból lett előhangzót még akkor is, ha magánhangzóra végződő teljes tőhöz járult (**tolovaj* > *tolvaj*).

További példa lehet a XII–XIII. századnál nem későbbi Vargyasi rovásírásos felirat is: [i^hmé fi^oy t^h n^hkü^d] ’íme fiú teneked’ (keltezéshez és értelmezéshez l. Zelliger 2012/2016, 95., a művelődéstörténeti háttérhez l. Szentgyörgyi 2019). Ez az alak véleményem szerint (a *fiú* szóvégi⁴ -ú ~ -ó váltakozásához vö. TESz. 1: 925–926.) már véghangzótlán -y (? becéző) képzős változata analogikusan előhangzóval kiegészülve.

Így a *huluoodi* alakban a második *u* graféma (amelynek hangértéke lehet [o] is) a teljes igető véghangzója, amely a *halavány* ~ *halovány* származékban is megmarad, a kétnyíltszótagos tendencia érvényesülése után eltűnik: *halvány*. A $\beta > v$ e magyarázat szerint hiátustöltő elem.

Ugyanakkor azt a nagyon kis valószínűségű lehetőséget is fel kell vetni, hogy a *hal* igének *v*-vel bővülő változatát látnánk, de ez a lehetőség csak a nyelvelmélet korai volta miatt lenne elképzelhető. Ugyanis bizonyos toldalékok előtt, vagy bizonyos nyelvváltozatokban a *v*-s tőváltozatot kialakító igéknek is lehet *v* nélküli alakja, vö. *aluszik* : *alszik* : *alvás*, de 1416 u./1450 k. *alás* ’alvás’ és 1240: *fekes* ’fekvés’ (TESz. 1: 144., 868.). Fontosabb, hogy efféle alakok nyelvjárási különfejlődéssel alakváltozatokat is kialakíthattak: *gyülevész* ’gyűlés’ (TESz. 1: 1139., EWUng. 501–502.). Ez szóhasadáshoz hasonló elkülönüléshez is vezethetett: egyik elem tartalmazza a -*v*-t, másik nem: *hites* : *hitves* (TESz. 2: 121–122., EWUng. 564.). Így végső soron az sem zárható ki, hogy a második *u* már nem véghangzó, hanem a hátramaradt hiátustöltő hangból létrejött β -s tőváltozat: [hol β ayodi] ~ [hol β ayadi], akár [hol β oyodi] ~ [hol β oyadi]. Ez azt jelentené, hogy a *hul*- alakban az *u* graféma csak jelölésbeli eltolódás eredménye, és *o* hangot jelöl. A *hal* igetőben etimológiailag várható **a* vagy **á* utáni *l* a rákövetkező mássalhangzó miatt zárja a magánhangzót és *o*-t hoz létre, vö. *holt*.

4 A *fiú* szónak teljes szótörténeti és etimológiai kapcsolatainak kibogozására jelenleg nincs terem.

Csakhogy a *hal* igének nincs hasonló alakváltozata, ez pedig e levezetést csak a felvetés szintjére szorítja vissza. De nem feledkezhetünk meg arról, hogy a legkorábbi nyelvemlékeinkben több olyan jelenséget is láthatunk, amelyek később nem fordulnak elő, illetve sejtethető, hogy a nyelvi változás többfelé tör magának utat és olykor egy-egy változás zsákutcába jut.

Szemantikai oldalon felcsigázhatja a kutató fantáziáját a bizonytalan eredetű *hervad* szóalak is, amelynek elsődleges jelentése 'halvány szín, sápadtság' és a 'betegség, lankadtság látszata' (TESz. 2: 100–101.). Ez azt sejtetné, hogy e szó eredetileg a haldoklás fogalmának kifejezésére szolgálhatott. A szónak létezik régi és nyelvjárási *hirvad*, *hërvad*, *horvad* változata is. Így ezek felfűzhetők egy *hïrvad* > **harvad* ~ *horvad* változásra, az *j* palatalizációja után nyíltabbá válással *ë*-s alak létrejöhet. Feltehető lenne, hogy egy **halvad*-féle alakból az *l* zárt szótagi helyzete miatt jött létre a zártabb *holvad*, majd ebből *l* > *r* változással (vö. *világ* : *virág*) a *horvad*. E lehetséges változási sor tehát a *hal* ige *v*-s tőváltozatára lehetne példa. Bár nyelvtörténeti változásokkal levezethető az alak, túl szép lenne ahhoz, hogy igaz legyen.

A fenti, hosszúra nyúlt felvetésben azt jártam körbe, hogy a *huluoodi* alak hogyan épül fel morfológiailag. Eddig amellet érveltem, hogy erős feltevések árán tövében a *hal* igét is kereshetjük. Nem tartom hiábavalónak a fejtegetéseket, hiszen bizonyos rendszertörténeti lehetőségek feltérképezése és etimológiai lehetőségek cáfolata is értékes módszertani adalékokkal tud szolgálni. A folytatásban viszont egy etimológiailag biztosabb levezetést is bemutatok, melyben amellet érvelek, hogy a *hull* igének lehettek a régiségben földrajzi köznévi származékai.

Holt vizek nevei a régiségben?

A *huluoodi* szórvány 'halódi'-ként való értelmezését támogatja a *halvány* ~ *halavány* ~ *halovány* földrajzi köznév és víznevek előtagjaként a *holt*-, melyek a történeti helynévanyagban számos példát felmutatva léteznek e szerepben. Elegendő néhány fontosabb példát idézni: 1328: *Holtav*, *Holthew* (AOKl. XII. 176–177.), 1347: *Gyulabanta* tó, *Holtowyzy* (AOKl. XXXI. 487–488.), 1485: *Thyzahalavan*, 1499: *Halwan* alio nomine *Morothwa*, 1518 k.: *halouan*, 1549:

fluxus *Thicie halowan* aliter *hoth Thyza*. A Dunának is volt holt szakasza: 1511: *Holthdwna* alio nomine *Dwnazakadekya*,⁵ 1395>1399: *Fjntaholthdunaja* és *Megehullo*, *Fjntaholthdunaja* és *Megehullow* nevű halastavak (Dl. 42699).

Az utóbbi két adat több kérdést is felvet. A halastó környezetében szintén egy holt vízrész van, így magától értetődne a 'meghaló' értelmezés, mivel Hoffmann mutatott rá, hogy a *hull* igéből nem jött létre víznév. Ugyanakkor a *Megehullo* és a *Megehullow* alak nem tűnik egyértelműen a *hal* igével összekapcsolhatónak. Ez az ige nagyfokú stabilitást mutat alsó nyelvallású többesjű magánhangzójával, de a régi alakja között azért találni némi változatosságot: 1210 e.: *holut* 'halott', bár ez hangozhatott *a*-val. Van geminált *ll*-es változata is, amely már közelít a *Megehullow* alakhoz: 1519: ? *hallottass*, 1529–1531: *hallotajból* (ÉrsK. 125.). A *hulla* 'elpusztult ember, állat teteme' főnevet a *hull* igének folyamatos melléknévi igenév (-ó : -á > -a) főnevesült alakjának tartják a szótárak (TESz. 2: 163–164.; EWUng 586.). A *hulla* szónak azonban van *o*-s változata is: *holát*, *holláját* és a *hull(ik)* igének *húl* változata is (ÚMTsz. 2: 1024.). A *hull* ige 'pusztulás, vész' értelmének származékai szintén mutatnak egyszerű *l*-es változatot (bár ez eredhet a három egymás mellett álló mássalhangzó egyszerűsödésének írásbeli tükröztetéséből): 1678–83: *hulton hul*, 1704: *hultul* tsak *hull* (SzT. 5: 361–362.). Azonban nem etimológiai kapcsolatról lehet szó, hanem inkább a metaforikus átvitelek révén létrejött szemantikai kapcsolatok ('meghalás' → 'elhullás, elhunyas, elhalványulás') miatti besugárzásról.

Hogyan értelmezzük a *Megehullow* ~ *Megehullo* alakokat? Véleményem szerint mivel a *hal* igével nem egyeztethetők, ezért a *hull* igéből eddig ki nem mutatott földrajzi köznévből létrejött víznévnek kell tekinteni ezeket. Ez azt jelentheti, hogy a *huluoodi* is összekapcsolható a *hull* igével. A *Megehullow* ~ *Megehullo* denotátuma szerintem a Duna holtágának folyóvize, így a *hulló* 'folyó, 'megtörve, lépcsőzetesen folyó víz' jelentésben elképzelhető lenne. Arra való tekintettel, hogy a határt képező Duna mellett helyezkedik el, a 'Megye-hulló' értelmezés magától értetődő lenne, a *megye* ilyen jelentésben előfordul a régiségben, l. OklSz. 640–641.

5 Vö. a TA.-ban a *huluoodi* közelében található *zakadat*-tal!

Talán az is elképzelhető, hogy a *meg-* igekötő ragos alakjával van dolgunk, legkorábbi előfordulásai rendre *-é > -e* végűek. Lásd a HB.-ben: *mige zocoztia vola* 'megszakasztja vala', de még az 1350 körül (tehát 40 évvel az érintett oklevél előtt) keletkezett Königsbergi töredék és szalagjaiban is véghangzós formát mutat: *mege lel[he]sse* (TESz. 2: 874.). E lehetőség szerint ezek lennének a harmadik nyelvtörténeti adatok a *meg-* igekötő teljes alakjára. Igekötős alak helynévi használatára l. 1369: *Vizzafuloupathaka* 'Visszafolyópataka' (Oklsz. 5–6., 1095.), ha folyóvízről van szó, akár emiatt 'mögéhulló'-ként is lehetne értelmezni. Sőt a *meg-* igekötőnek akár 'vissza' jelentése is megmutatkozhat: akár olyan területet is jelölhet a *huluoodi* és a *Megehullo ~ Megehullow*, amelyet a partszakasz kiemelkedő pontjain (vö. a *huluoodi*-tól nem messze levő kis hegygyel) megtörő hullámok, vagy időszakos kiöntések után a vízszintnek látványos visszahúzódásai és bemosásai jellemeznek. A közszó és a helynév mögötti névadási motiváció szerintem mégis összevethető a *hullám* szóval (Pais véleményét lásd: Hoffmann 2010, 61.).

Összefoglalás

Tanulmányomban a Tihanyi alapítólevél *huluoodi* szórványának a szakirodalomban eddig fel nem merült értelmezésére tettem kísérletet. Ehhez megvizsgáltam a TA. hangjelölési gyakorlatát, elkülönítve a szóvégi diftongusok jelölésének gyakori és ritka változatát. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy a *huluoodi* szórvány *oo*-jai közé feltehető egy hang, amely a környező magánhangzók ejtési sajátosságai alapján amúgy sem kötelezően jelölt és talán már amúgy is sorvadó γ vagy β hang, amelyek a folyamatos melléknévi igenévképző ómagyar kori alakjai. E feltevést erősíti a közel 200 évvel későbbi *Numuolohod* személynév. Egyúttal ez a névadat arra is példa, hogy az egytagú mássalhangzós toldalékok már elkezdtek kialakítani az előhangzójukat, így a *huluoodi* első *o*-ja voltaképpen a γ vagy β előhangzója is lehet. Ezáltal biztosíthatta a nyelvérzék az eltűnő mássalhangzó grammatikai szerepének megmaradását, hiszen így nem tűnik el a hang nyomtalanul, nem olvad bele a többé.

A korai ómagyar korban több teljes tövű származék is előfordul nyelvméleinkben, így az sem zárható ki, hogy a *hulu-* elemben is ezt látjuk. Az is lehet, hogy a kétnyíltszótagos tendencia vagy nominatívuszi alaptagok besugárzásának hatására a második *-u* már az eredetileg hiátustöltő *-β-* lenne. Ilyen váltakozások előfordulnak a régiségben: *hites* : *hitves*, *gyülevész* 'gyűlés'. Kisebbséggel a *hal* igető ingadozónak tartható (e jelenség az *alvás* és *fekvés* szavak esetében is megfigyelhető), a *huluoodi* alak lenne az egyetlen példa a *v-t* mutató változatra. A *huluoodi* jelentése 'haló' vagy az igenevek idővonatkozásának eltérése miatt 'holt' is lehet. A helynév nem maradt fenn más forrásban, ennek oka véleményem szerint az lehet, hogy a holt víz feltöltődött, ezáltal korán megszűnt a földrajzi köznévből lett tulajdonnév jelöltje.

Értelmezésem szerint a szónak a *hal* (ma inkább igekötővel *meghal*) folyamatos melléknévi igenév *-d* helynévképzős származékával lehet dolgunk. Ebből az igéből képzett a *halovány* ~ *halavány* ~ *halvány* 'holt vízág' jelentésű szó, és a folyóvizeknek *holt-* előtagja. E jelentést támogatja a TA. szövegkörnyezete is. Ezért megvizsgáltam a *hal* igének és a *hulla* 'holttest' főnévnek történeti alakváltozatait. Bár az összekapcsolás csak szemantikai oldalon vitathatatlan, alaktanilag a *hol-* változatok miatt nem lehetetlen, de nem is egyértelmű. Inkább csak a közös jelentéstani mozzanat miatt bekövetkezett alakbesugárzás lehetséges.

A Duna holtágának *Megehullow* ~ *Megehullo* halászóhelye másik értelmezési lehetőséget is megenged. Ez a második, egyszerűbb és erősebb magyarázat nem más, minthogy a *hull* igének mégis volt a régiségben földrajzi köznévi szerepű származéka. A fenti alaktani és tótani levezetések erre az alapszóra is érvényesek lehetnek. A *huluoodi* ezek alapján tehát 'folyó', 'megtörve, lépcsőzetesen folyó víz' jelentésű is lehet, de akár olyan helyet is jelölhetett, mely partjának kiemelkedő pontjain megtörő hullámok vagy időszakos kiöntések után a vízszint visszahúzódásainak következtében bemosódások keletkeznek.

kutató	szócsalád	névadás motivációja	jelentés
Pais	<i>halad</i>	vízrajzi viszony	'haladó, folyó'
Bárczi	<i>hull</i>	térszínforma, talajviszony	'hulladék, omladék', 'málló, hulló valami'
Hoffmann	<i>holló</i>	tipikus élőlény	'hollókban gazdag hely'
Németh	<i>hal</i>	vízrajzi viszony	'haló víz'
	<i>hull</i>	vízrajzi viszony; térszínforma	'hullámveréses hely', 'időszakosan víz alatt lévő hely'

1. táblázat. A **huluodi** szórvány eddigi értelmezései

FELHASZNÁLT IRODALOM

- E. Abaffy 1991.** E. Abaffy Erzsébet: Igemód- és igeidő-rendszer. In: Benkő Lóránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 104–121.
- AOkI. XII.** Anjou-kori Oklevéltár XII. (1328) [k. n.], Közzéteszi: Almási Tibor, Budapest–Szeged, 2001.
- AOkI. XXXI.** Anjou-kori Oklevéltár XXXI. (1347) [k. n.], Közzéteszi: Sebők Ferenc, Budapest–Szeged, 2007.
- ÁSzent.** *Árpád-kori személynévtár (1000 – 1301)*. Szerk. Fehértói Katalin. Budapest, 2004.
- Bába–Nemes 2014.** Bába Barbara – Nemes Magdolna: *Magyar földrajzi köznevek tára*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2014.
- Bárczi 1944.** Bárczi Géza: A tihanyi alapítólevél hangjelölése. *Magyar Nyelv*, 40. (1944) 5. sz. 313–332.
- Bárczi 1951.** Bárczi Géza: *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1951.
- Bényei 2015.** Bényei Ágnes: *Helynévképzés a magyarban*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015.
- CzF.** *A magyar nyelv szótára* II. Szerk. Czuczor Gergely – Fogarasi János. Megjelent: Emich Gusztáv Akadémiai Nyomdásznál, Pest, 1864.
- ÉrsK.** Érsekújvári kódex. Digitális melléklet: <https://mek.oszk.hu/16300/16330/html/> (utolsó letöltés: 2020. 10. 02.)
- EWUng.** *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. Benkő, Loránd, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- Gy.** Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. II. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- Hoffmann 2010.** Hoffmann István: *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2010.
- A. Jászó 1991.** A. Jászó Anna: Az igeelvek. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A korai ómagyar kor és előzményei*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 319–352.
- Juhász 2008.** Juhász Dezső: Ómagyar helynévi nyomokon 2. In: Bölcskei And-

- rea – N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Károli Gáspár Református Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Budapest, 2008. 169–174.
- Második katonai felmérés: <https://mapire.eu/hu/map/europe-19century-secondsurvey/?layers=158%2C164&bbox=1995844.1734747372%2C5918360.144372792%2C2028119.708668153%2C5927914.772908439> (a letöltés időpontja: 2020. december 18.)
- Oklsz.** *Magyar oklevél-szótár*. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Közvetteszi: Zolnai Gyula. Megjelent: Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, Budapest, 1902.
- Sárosi 1991.** Sárosi Zsófia: A névszótövek. In: Benkő Lóránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 180–187.
- Szentgyörgyi 2010.** Szentgyörgyi Rudolf: *A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása*. PhD-disszertáció. Kézirat. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2010.
- Szentgyörgyi 2012.** Szentgyörgyi Rudolf: A Tihanyi alapítólevél *lupa* szórványáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok*, 8. (2012) 7–36.
- Szentgyörgyi 2014.** Szentgyörgyi Rudolf: *A tihanyi apátság alapítólevele. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2014.
- Szentgyörgyi 2019.** Szentgyörgyi Rudolf: Rovás emlékeink nyelvtörténeti és művelődéstörténeti szerepe. In: Zelliger Erzsébet (szerk.): *Rovás – magyar nyelvtörténet – művelődéstörténet. A Magyarágkutató Intézet Kiadványai* 7. Magyarágkutató Intézet, Budapest, 2019.
- SzT.** *Erdélyi magyar szótörténeti tár* V. Szerk. Szabó T. Attila, Kriterion Könyvkiadó – Akadémiai Könyvkiadó, Bukarest–Budapest, 1993.
- TESz.** *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. Benkő Lóránd, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- Tóth 2019.** Tóth Valéria: Módszertani problémák a Kárpát-medence régi helyneveinek etimológiai kutatásban. *Helynévtörténeti tanulmányok*, 15. (2019) 21–48.
- ÚMTsz.** *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. Lőrinczy Éva, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

- Zelliger 1991.** Zelliger Erzsébet: Az igetövek. In: Benkő Lóránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 41–59.
- Zelliger 2005.** Zelliger Erzsébet: *A Tihanyi Alapítólevél*. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2005.
- Zelliger 2012/2016.** Zelliger Erzsébet: Nyelvemlék? Művelődéstörténeti emlék? Gondolatok az ÓMS. és a vargyasi rovásírásos felirat kapcsán. In: Juhász Dezső (szerk.): *Kerekasztal körül. Huszonöt nyelvészeti tanulmány*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest, 2012/2016. 92–98.

